

واکاوی مختصات شهرسازی اسلامی و بررسی آن در پژوهش‌های معماری شهری

چکیده

توجه به مفاهیم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری در جهت کاهش خطر بلایا و ایجاد محیطی سرزنده و قابل‌زیست در دهه‌های اخیر به‌منظور ارتقاء سطح کیفیت زندگی اهمیت فراوان یافته است. این پژوهش با هدف واکاوی حوزه نظری پژوهش‌های مربوط به دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری انجام شده است. بر این اساس با بهره‌گیری از روش ترکیبی فرامطالعه و جامعه آماری ۱۷۵ مقاله و پایان‌نامه در بازه زمانی ده‌ساله اخیر اقدام به گردآوری و تحلیل داده‌ها از شیوه‌هایی چون مرور نظام‌مند و کدگذاری بازمی‌نماید. پس از اطمینان از روایی، در بخش اول ویژگی‌های عمومی پژوهش‌های منتخب در حوزه تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری و در بخش دوم ملاحظات معطوف به چارچوب نظری پژوهش‌های انجام‌یافته را تبیین می‌نماید. در نهایت، ضمن توجه به دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری در دو سال اخیر، به‌خصوص در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، با نگاه انتقادی به شهر و برنامه‌ریزی شهری، تحلیل و بررسی جایگاه دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری با دو دیدگاه کلی ساختاری و کارکردی را نشان می‌دهد که با بهره‌گیری از این مطالعات می‌توان گام‌های مهمی را در جهت شناخت این دو مفهوم و در نتیجه اقدامات مؤثر در جهت تاب‌آور ساختن و زیست‌پذیر کردن شهرها برداشت. شهرسازی اسلامی با توجه محوری به محیط و کیفیت آن در حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی نقش مهمی در افزایش زیست‌پذیری شهری دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی مختصات شهرسازی اسلامی.
۲. هدف واکاوی حوزه نظری پژوهش‌های مربوط به دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری.

سؤالات پژوهش:

۱. مختصات شهرسازی اسلامی چیست؟
۲. تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری در برنامه‌ریزی شهری و پژوهش‌های این حوزه چه اهمیتی دارد؟

کلیدواژه‌ها: تاب‌آوری، تاب‌آوری اجتماعی، زیست‌پذیری، زیست‌پذیری شهری.

مقدمه

یکی از مختصات شهرسازی اسلامی اولویت‌بخشی به مقوله زیست‌پذیری شهری است. امروزه زیست‌پذیری به‌عنوان یک گفتمان که فعالیت‌های برنامه‌ریزی و توسعه را شکل می‌دهد (حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰). طیف وسیعی از نیازهای انسان از غذا و امنیت گرفته تا زیبایی و نمادهای فرهنگی و احساس تعلق به اجتماع یا مکان را شامل می‌شود که عواملی همچون بحران‌ها و حوادث طبیعی می‌تواند زمینه ناپایداری‌های فضایی و کاهش و افول آن را به همراه داشته باشد (زیاری، حسینی، ۱۳۹۵: ۱۲). از این‌رو، در کنار این بحران‌ها یکی از عواملی که می‌تواند برای بازگشت یک سیستم به حالت اولیه بعد از نابسامانی استفاده شود تاب‌آوری و در کنار آن بُعد اجتماعی تاب‌آوری می‌باشد که شامل شرایطی است، تحت آن افراد و گروه‌های اجتماعی با تغییرات محیطی انطباق یافته و سیستم زیست‌محیطی و سیستم اجتماعی را به‌عنوان یک سیستم زیست‌محیطی اجتماعی در نظر می‌گیرند (برقی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۶)؛ اما چیزی که در این میان حائز اهمیت است عدم توجه کافی به ارتباط این دو مفهوم در پژوهش‌های صورت گرفته می‌باشد؛ تاکنون مطالعه این‌چنینی در حوزه ارتباطی این دو مفهوم صورت نگرفته است. این امر می‌تواند ناشی از عدم شناخت پیرامون این دو مفهوم و تأثیر متقابل آن‌ها بر یکدیگر باشد زیرا در شرایطی زیست‌پذیری مناسب است که توانمند سازی و تاب‌آوری اجتماعی در برابر مخاطرات محیطی و بحران‌های انسانی دنبال شود. از سوی دیگر، سطح مطلوب تاب‌آوری اجتماعی است که تضمین‌کننده احساس لذت و بهره‌گیری از شرایط زیست بهتر می‌باشد لذا ضروری است که باتوجه به نوسانات و تغییر مداوم در عرصه جهانی و ملی و آثار آن‌ها بر نظام معیشتی دو مقوله زیست‌پذیری و تاب‌آوری اجتماعی هم‌زمان بررسی شوند تا بدین‌وسیله دریچه‌ای نو برای عملکرد مطلوب مدیران ایجاد شود؛ نتیجه این رویکرد، فاصله‌گرفتن از دیدگاه رفاه فیزیکی صرف به سمت ایجاد محیطی زیست‌پذیر است که در برابر تهدیدات مختلف نیز تاب‌آوری دارد (محمدی، منوچهری، ۱۳۹۷: ۹۰).

در این پژوهش با مدنظر قراردادن این تعاریف، با هدف چرایی ضرورت رابطه تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری در فضای شهری با روش فرامطالعه در قالب یک مرور نظام‌مند ترکیبی به بررسی پژوهش‌های مختلف تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری و وجوه تشابه و افتراقشان با هدف مفهوم‌سازی این دو واژه در شهرسازی می‌پردازد. بر این اساس با تجزیه و تحلیل عمیق از کارهای پژوهشی انجام شده در یک حوزه خاص، کوشش شد تا با جست‌وجوی اینترنتی در پایگاه‌های اطلاعاتی داخلی و خارجی نسبت به جمع‌آوری تمام پژوهش‌های منتشر شده اقدام شود لذا با شناسایی ۱۷۵ پژوهش با محوریت موضوعی تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری در بازه زمانی ده‌ساله اخیر، از کدگذاری باز برای تحلیل نظام داده‌ها بهره گرفته شد لازم به ذکر است که کدگذاری باز شیوه‌ای مناسب برای تقلیل اطلاعات کیفی و ارائه توصیفی دقیق پیرامون یک موضوع است که هدف آن کمک به پدیدآمدن یافته‌های پژوهش از طریق توجه به مضامین مسلط و متداول در داده‌هاست؛ که محقق با رجوع به داده‌های مورد مطالعه به تدریج آن‌ها را خلاصه می‌کند تا در نهایت به اصلی‌ترین مفاهیم و مضامین مرتبط با موضوع تحقیق دست پیدا کند (تبریزی، ۱۳۹۳: ۱۲۴). بدین ترتیب پس از کدگذاری فرم مخصوصی با عنوان فرم جامع تلخیص و استخراج اطلاعات از منابع مورد پژوهش تهیه و برای اطمینان از روایی، این فرم به همراه اهداف تحقیق میان تعدادی از کارشناسان توزیع و با اعمال نظرات کارشناسی و بازنگری نهایی ضمن تأیید روایی صوری فرم جامع رابطه بین کدهای حاصله با بهره‌گیری از روش‌های آماری مورد تحلیل واقع گردید؛ بدین‌گونه با در نظر گرفتن چالش عدم توجه کافی به دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری به‌صورت توأمان در برنامه‌ریزی فضاهای شهری، به واکاوی حوزه نظری پژوهش‌های مرتبط با پارادایم‌های تاب‌آوری

اجتماعی و زیست‌پذیری در تولید فضای شهری در دهه اخیر پرداخته شده است تا با درک کامل بتواند گام‌های مؤثری در جهت شناخت رابطه این دو مفهوم و به تبع آن توسعه پایدار شهری بردارد.

نتیجه‌گیری

از تجزیه و تحلیل نتایج به دست آمده می‌توان گفت: نتایج فرامطالعه حاصل از بررسی ۱۷۵ مقاله علمی-پژوهشی و علمی ترویجی و پایان‌نامه نشان‌دهنده توجه به دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری به صورت مستقل در دو سال اخیر به خصوص در رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری است. این مطالعات دارای نگاه انتقادی به شهر و برنامه‌ریزی شهری در سه محور چپستی تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری، ارزیابی برنامه‌های توسعه و چرایی، تحلیل و بررسی جایگاه دو مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری با دو دیدگاه عمده کارکردی (محصول‌گرا) و ساختاری (فرایندگرا) است. نتایج حاصل از بهره‌گیری روش معادلات ساختاری بیانگر ارتباط معنادار بین کدهای تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری است. مقایسه با پژوهش‌های قبلی نشان می‌دهد با اهمیت یافتن دو مقوله تاب‌آوری اجتماعی و زیست‌پذیری در پژوهش‌های دهه اخیر نتایج حاصل از آن‌ها می‌تواند گام‌های مهمی را در جهت انجام مطالعه ارتباط این دو مفهوم و در نتیجه اقدامات مؤثر در تاب‌آور ساختن و زیست‌پذیرتر کردن شهرها برداشت؛ زیرا زمانی که جامعه‌ای با خطرات و یا تهدیدات مواجه می‌شود دچار درهم‌شکستگی و بحران خواهد شد. بر این اساس، مطالعات تاب‌آوری مأموریت اصلی خود را برگشت‌پذیری در سریع‌ترین زمان ممکن و با حداقل آشفتگی و حفظ شایستگی می‌داند.

تقویت زمینه‌های اجتماعی تاب‌آوری در فضای شهری به‌عنوان شناخته‌ترین عاملی که قدرت پیش‌بینی و برنامه‌ریزی برای این ده را افزایش خواهد داد می‌تواند ضمن بازیابی شرایط فرد با تقویت اجتماع ساکن در یک محیط نقشی تأثیرگذاری در کاهش خطرات داشته باشد و لازم است عواملی که می‌تواند به شهروندان کمک کند تا در زمان بحران بازتوانی سریع را تجربه کنند، شناسایی نمود تا با توجه به آن‌ها مؤلفه‌ها و برنامه‌های مدون و تلاش‌های مستمر و مجدانه‌ای قبل از وقوع حادثه صورت پذیرد؛ زیرا در هنگام بروز بحران نواحی شهری با چالش‌های مهمی روبه‌رو می‌شوند. ضمن تخریب فیزیکی، محیطی، محرومیت اجتماعی، ناامنی، بیکاری، کمبود مسکن و... کیفیت زیست شهر را نیز به شدت کاهش می‌دهند؛ از طرفی نیز سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان در سطوح بین‌المللی و ملی بر قابلیت شهرها برای بهبود کیفیت زیست انسان تأکید دارند و لازم می‌دانند که در کنار سایر مسائل مسئله ارتقا زیست‌پذیری شهری نیز مورد توجه قرار گیرد؛ زیرا زیست‌پذیری ایجاد جامعه‌ی قابل سکونت و امن برای شهروندان و الزامات آن را مدنظر قرار می‌دهد و این امر محقق نمی‌شود مگر با ارتقا تاب‌آوری به خصوص تاب‌آوری اجتماعی؛ بنابراین پیشنهاد می‌گردد ضرورت اهمیت پرداختن به زیست‌پذیری شهری در ارتباط با وظائف جدید برنامه‌ریزی شهری چون تاب‌آوری اجتماعی در پاسخ به نیازهای جامعه در پژوهش‌های آتی مدنظر قرار گیرد، زیرا ایجاد یک شهر زیست‌پذیر یک تعهد بزرگ و پیچیده است و برنامه‌ریزان شهری باید ساکنان شهر را به لحاظ شاخصه‌های زیست‌پذیری حمایت کنند. این امر محقق نمی‌شود مگر با حرکت شهرها و مدیریت شهری در جهت تاب‌آور کردن و زیست‌پذیر کردن شهر که یکی از اقدامات مهم در این راستا شناخت و بررسی نظام‌مند یافته‌های پژوهش‌های قبلی است تا با شناخت کدهای حاصله و کاربست تفاسیر و نتیجه‌های آن‌ها بتوان گام‌های مطلوبی در جهت رسیدن به هدف برداشت.

منابع و مآخذ:

- اکبری، طیبه. (۱۳۹۷). «بررسی میزان تاب‌آوری اجتماعی شهری (مطالعه موردی: شهر ایلام)». فصلنامه مطالعات عمران شهری، ۲(۵)، ۵۱-۶۲.
- برقی، حمید؛ هاشمی، صدیقه و جعفری، نسرین. (۱۳۹۶). «سنجش تاب‌آوری محیطی روستاهای در معرض خطر زلزله (مطالعه موردی: دهستان معجزات در شهرستان زنجان)». پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، ۶(۱۷)، ۸۱-۹۷.
- پیران، پرویز؛ اسدی، سعیده و دادگر، نیکو. (۱۳۹۴). «بررسی نقش تاب‌آوری اجتماعی در موفقیت بازسازی (مطالعه موردی جوامع روستایی درب استان و بابا پشمان پس از زلزله ۱۳۸۵ دشت سیلاخور استان لرستان)». مسکن و محیط روستا، ۱۵۷(۱)، ۸۷-۱۰۰.
- تبریزی، منصوره. (۱۳۹۳). «تحلیل محتوای کیفی از منظر رویکردهای قیاسی و استقرایی». فصلنامه علوم اجتماعی، ۶۴(۱۳۸-۱۰۵).
- روستا، مجتبی؛ ابراهیم‌زاده، عیسی؛ ایستگلدی، مصطفی. (۱۳۹۶). «ارزیابی میزان تاب‌آوری اجتماعی شهری مورد شناسی: شهر زاهدان». نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۹(۳۲)، ۱-۱۴.
- زیاری، کرامت‌الله؛ حسینی، سید مصطفی. (۱۳۹۶). «ارزیابی ارتباط بین زیست‌پذیری و تاب‌آوری در محلات کلان‌شهر مشهد. خراسان بزرگ، ۷(۲۳)، ۱۱-۲۶.
- جعفریان، نغمه؛ حاتمی‌نژاد، حسین و مبهوت، محمدرضا. (۱۳۹۶). «ارزیابی تاب‌آوری اجتماعی و اقتصادی در برابر زلزله (مطالعه موردی بجنورد)». فصلنامه علمی و پژوهشی امداد و نجات، ۹(۱)، ۱۵-۲۶.
- خراسانی، محمدامین؛ رضوانی، محمدرضا. (۱۳۹۲). «شناخت و تحلیل تفاوت زیست‌پذیری روستاهای پیرامون شهری در شهرستان ورامین». فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، ۲(۲)، ۵۵-۷۴.
- حاتمی‌نژاد، حسین؛ خسروی کردستانی، فریبا؛ تابعی، نادر. (۱۳۹۶). مقدمه‌ای بر زیست‌پذیری شهری (راهبردی نوین در برنامه‌ریزی شهری). تهران: اراد کتاب.
- حسن‌زاده، مرتضی. (۱۳۹۵). سنجش و ارزیابی شاخص‌های مؤثر برنامه‌ریزی شهری در زیست‌پذیری شهری با رویکرد توسعه پایدار (مطالعه موردی: مناطق چهارگانه شهر کرمان). پایان‌نامه منتشرشده کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر.
- سام آرام، عزت‌الله؛ منصوری، سمانه. (۱۳۹۶). تبیین و بررسی مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و ارزیابی تحلیلی شاخص‌های اندازه‌گیری آن. فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۸(۳۲)، ۱-۳۱.
- طهماسبی تهرانی، شهرزاد. (۱۳۹۲). «بررسی الگوی زیست‌پذیری و کیفیت زندگی در روستاهای پیرامون شهری (مطالعه موردی: بخش مرکزی شهرستان شهریار)». پایان‌نامه منتشرشده کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- کمالی، یحیی. (۱۳۹۶). «روش‌شناسی فراترکیب و کاربرد آن در سیاست‌گذاری عمومی». فصلنامه سیاست، ۴۷(۳)، ۷۳۶-۷۲۱.

غلامی، کامبیز، خسروی، پوریا. (۱۳۹۵). «هویت شهر اسلامی با تأکید بر شاخص‌ها و ابعاد مختلف». اولین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران، محیط‌زیست.

محمدی، سعید؛ منوچهری، سوران. (۱۳۹۷). «تحلیلی بر ارتباط زیست‌پذیری و تاب‌آوری جوامع روستایی مطالعه موردی روستاهای شهر مریوان». فصلنامه علمی-پژوهشی برنامه‌ریزی فضایی، ۸(۴)، ۸۸-۱۱۰.

مولائی، اصغر. (۱۴۰۲). «تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت». نظریه اجتماعی متفکران مسلمان. شماره ۲۸، ۱۴۴-۱۲۸.

Akbari, i. (۲۰۱۹). Investigating the rate of urban social resilience (Case study: Ilam city), Quarterly Journal of Urban Development Studies, ۲ (۵), ۵۱-۵۲

Barghi, H. Hashemi, p. Jaqari, N. (۲۰۱۸). Assessing the environmental resilience of villages at risk of earthquakes (Case study: Miracles village in Zanjan city), Rural research and planning, ۶ (۱۷), ۹۷-۸۱

Piran, p. Asadi, S. Dadgar, N. (۲۰۱۶). Investigating the role of social resilience in the success of reconstruction (Case study of rural communities in Darb province and Baba Pashman after the ۲۰۰۶ earthquake in Silakhor plain of Lorestan province), housing and rural environment, (۱۵۷), ۸۷-۱۰۰

Tabrizi, M. (۲۰۱۵). Qualitative content analysis from the perspective of deductive and inductive approaches. Social Sciences Quarterly, (۶۴), ۱۰۵-۱۳۸

Jafarian, N. Hatami Nejad, H. Stunned, M. (۲۰۱۸). Assessment of Social and Economic Resilience to Earthquake (Bojnourd Case Study), Quarterly Journal of Rescue and Relief, ۹ (۱), ۱۵-۲۶.

Hatami Nejad, H. Khosravi Kurdistani, F., Tabei, N. (۲۰۱۸). Introduction to urban livability (a new strategy in urban planning). Tehran: Aradktab.

Hassanzadeh, M. (۲۰۱۷). "Assessment and evaluation of effective indicators of urban planning in urban livability with a sustainable development approach (Case study: four regions of Kerman)". Master of Geography and Urban Planning. Faculty of Literature and Humanities. Shahid Bahonar University of Kerman

Khorasani, M. Rezvani, M. (۲۰۱۴). Recognition and analysis of the viability difference of suburban villages in Varamin city. Journal of Space Economics and Rural Development, ۲ (۲), ۷۴-۵۵

Rusta, M. Ebrahimzadeh, A. Eastgold, m. (۲۰۱۸). Evaluation of urban social resilience Case study: Zahedan city. Journal of Urban Research and Planning, ۹ (۳۲), ۱-۱۴

Ziari, K. Hosseini, S.M. (۲۰۱۸). Assessing the relationship between livability and resilience in the metropolitan areas of Mashhad. Greater Khorasan, ۷ (۲۳).

Sam Aram, A. Mansoori, S. (۲۰۱۸). Explain and study the concept of social resilience and analytical evaluation of its measurement indicators. Journal of Welfare Planning and Social Development, ۸ (۳۲).

Tahmasebi Tehrani, Sh. (۲۰۱۴). "Study of living pattern and quality of life in suburban villages (Case study: Central part of Shahriar city)". Master of Regional Development Planning. Faculty of Social Sciences.

Kamali, Y. (۲۰۱۸). Hyper-combined methodology and its application in public policy. *Politics Quarterly*, ۴۷ (۳), ۷۲۱-۷۳۶

Mohammadi,s. Manouchehri,s. (۲۰۱۹). An analysis of the relationship between Livability and Resilience of rural communities.(Case Study: Rural villages of Marivan County). *Journal of Spatial Planning Research*.^{۸(۴)}.